

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΔΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΟΙ ΝΕΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ

1960

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΟΙ ΝΕΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Κάθε ιστορική στιγμή αποτελεί ὄριον. Ὅριον κρίσιμον μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος. Ἄλλοτε, ὅμως, ἡ μετάβασις τοῦ μέλλοντος εἰς τὸ παρελθὸν εἶναι ἡρεμωτέρα καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ἑνὸς παρατεταμένου παρόντος, καὶ ἄλλοτε εἶναι βιαία καὶ ἐπικίνδυνος. Ἡ μνήμη τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ὁποία ἐγεννήθη μαζὶ μὲ τὴν ποίησιν, ἐπιμένει νὰ μᾶς ὁμιλῇ περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ. Ὁ κατακλυσμός, μὲ τὸν Νῶε ἢ τὸ Δευκαλίωνα ὡς κρίκον συνδέοντα τὸ παρελθὸν μὲ τὸ μέλλον, ὑπῆρξεν ἡ βαθυτέρα σχισμὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου. Μήπως πρέπει νὰ στρέψωμεν σήμερον ἰδιαιτέρως τὴν προσοχήν μας πρὸς τὸν μέγαν καὶ φοβερὸν αὐτὸν μῦθον;

2

Δὲν θὰ ἐξετάσω τὴν ἔννοιαν τοῦ παρόντος καὶ γενικώτερον τὰς διαστάσεις τοῦ χρόνου μὲ τὰ μέσα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ πρόβλημα μόνον ὡς πρόβλημα ἱστορικῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ εἶναι δυνατὸν κάλλιστα νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς ὅσα ἔξοχα ἔγραψεν ὁ Αὐγουστῖνος εἰς τὰς «Ἐξομολογήσεις» του. «Οἱ χρόνοι», λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, «εἶναι τρεῖς, τὸ παρὸν τοῦ

παρελθόντος, τὸ παρὸν τοῦ παρόντος, τὸ παρὸν τοῦ μέλλοντος. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ χρόνοι ὑπάρχουν μέσα εἰς τὸ πνεῦμα καὶ δὲν τοὺς βλέπω ἄλλοῦ· τὸ παρὸν τοῦ παρελθόντος εἶναι ἡ μνήμη (*memoria*), τὸ παρὸν τοῦ παρόντος ἡ (ἄμεσος) ἀντίληψις (*contuitus*), τὸ παρὸν τοῦ μέλλοντος ἡ προσδοκία (*expectatio*)... (Τὸ πνεῦμα) προσδοκᾷ καὶ ἀντιλαμβάνεται καὶ ἐνθυμεῖται ὅτι προσδοκᾷ μεταβαίνει, μέσῳ ἐκείνου, τὸ ὅποῖον ἀντιλαμβάνεται, εἰς ὅτι ἐνθυμεῖται».

3

Ἡ μετάβασις αὐτή, σημειομένη εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα μας, ἄλλοτε εἶναι ὁμαλὴ καὶ ἄλλοτε βιαία. Ὄταν ἡ μετάβασις εἶναι βιαία ἢ ἀναμένεται νὰ γίνῃ βιαία, ὑποχωρεῖ ἡ συνείδησις τοῦ παρατεταμένου παρόντος, τὸ δὲ μέλλον παύει νὰ εἶναι ἀντικείμενον ἡρέμου ἀναμονῆς καὶ γίνεται πηγὴ φόβου.

Δικαιοῦμαι, νομίζω, νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι αἱ ἡμέραι μας ἀνήκουν εἰς τὰς κρισίμους ἐκείνας περιόδους τῆς ἱστορίας, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ συνείδησις τοῦ παρόντος ἔχει καταστῆ ἐπικινδύνως ἀσταθῆς καὶ ἡ συνείδησις τοῦ μέλλοντος — καὶ μάλιστα τοῦ προσεχοῦς — δραματικὴ.

4

Παρηγορεῖ καὶ ἐνισχύει ἠθικῶς τοὺς ἀνθρώπους ἡ ὑπενθύμισις περιστάσεων, αἱ ὁποῖαι, ἐμφανισθεῖσαι ἄλλοτε μὲ τὴν αὐτὴν ἢ ἀνάλογον βιαιότητα, ἐπέρασαν χωρὶς νὰ συντρίβουν τὸ ἀνώνυμον σκεῦος τῆς ἐκλογῆς τοῦ Θεοῦ, τὸν ἄνθρωπον ὡς ἠθικὴν ὄντοτητα καὶ ὡς φορέα πνευματικῆς παραδόσεως καὶ συνεχείας. Θὰ ὑπενθυμίσω μίαν περίστασιν ἡ ὁποία διήρκεσεν ἐπὶ αἰῶνας. Ὄταν ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος, εἰς ἐπιστολὴν τοῦ ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν φίλον του ἐπίσκοπον τοῦ Ἀλτίνου Ἡλιόδωρον, διευτύπωνε, περὶ τὰ τέλη τοῦ

Δ' αἰῶνος, τὴν φράσιν «*Romanus orbis tuus*», ὁ κόσμος—ὁ Ρωμαϊκὸς καί, μαζὶ μὲ τοῦτον, ὁ Ἑλληνικὸς—ἐκλονίζετο πραγματικῶς καὶ ἐκινδύνευε νὰ ἐξαφανισθῇ κάτω ἀπὸ τὰ βαρύτερα πέλαματά τῶν βαρβάρων. Νέοι καὶ σφριγηλοὶ λαοὶ κατέβαιναν ἀπὸ τὸν Βορρᾶν καὶ ἄλλοι ἐπίεζαν ἐξ Ἀνατολῶν. Ἐπὶ αἰῶνας ἤκούοντο τὰ φοβερὰ βήματα καὶ αἱ ἰαχαὶ τῶν βαρβάρων καὶ ὁ ἄνθρωπος—ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατήγετο πνευματικῶς ἀπὸ τὸν Ὅμηρον—διέτρεξε κίνδυνον θανάσιμον. Καὶ ὁμοίως ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἐσώθη διεσώθη μάλιστα καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ψυχὴν τῶν βαρβάρων, οἱ ὁποῖοι ἀφωμοίωσαν τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Θεωδέρικος ἐκρέμασε τὸν τελευταῖον μέγαν Ρωμαῖον συγκλητικόν, τὸν Βοήθιον, ὁ ὁποῖος ἦτο μέσα του καὶ μέγας Ἕλληνας καὶ ἀληθινὸς Χριστιανός. Μετενόησεν, ὁμοίως, βαρύτερα ὁ βάρβαρος ἡγεμὼν καὶ ἀπέθανεν ὑπὸ τὸ βάρος μετανοίας καὶ θλίψεως. Καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπληροφορήθῃ, πρὸ τοῦ θανάτου του, τὸ περιεχόμενον τοῦ διαλόγου «*De consolatione Philosophiae*», τὸν ὁποῖον ὁ Βοήθιος ἔγραψεν, ἀναμένων τὴν ἐκτέλεσίν του. Παρὰ τὰς οἰασδήποτε λοιπὸν δοκιμασίας, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὀνομαστοὶ καὶ οἱ ἄσημοι, οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ πολλοί, ὁ ἄνθρωπος ἐνίκησε καὶ ἐπέζησε.

5

Δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἱστορίαν περιστάσεις μὲ ἀπόλυτον ταυτότητα χαρακτηριστικῶν. Δὲν ἰσχύει, μὲ ἄλλας λέξεις, ὁ νόμος τῆς ἐπαναλήψεως. Ἡ ὑπερθύμισις παλαιοτέρων περιστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἀπλῶς ὁμοιάζουν πρὸς τὰς σημερινάς, ἔχει μόνον παιδαγωγικὴν ἀξίαν. Μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ λέγωμεν, ὅτι, ὅπως καὶ ἄλλοτε διεψεύσθησαν οἱ μεγάλοι φόβοι, οὕτω καὶ σήμερον καὶ αὔριον εἶναι δυνατὸν νὰ διαψευσθοῦν. Τί, ὁμοίως, ἐφοβεῖτο, τότε—κατὰ τοὺς

πρώτους μ.Χ. αἰῶνας—ὁ ἄνθρωπος καὶ τί φοβεῖται ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ φοβῆται σήμερον; Ποῖος ἦτο τότε ὁ μέγας κίνδυνος ἢ ὁ μέγας ἐχθρὸς καὶ ποῖος εἶναι σήμερον;

6

Τότε—ὅταν ὁ Ἀλάριχος ἔφθανε πρὸ τῶν Ἀθηναίων ἢ ὁ Γεζέριχος πρὸ τῆς Ἰππῶνος ἢ καὶ αὐτῆς τῆς Ρώμης—ὁ μέγας κίνδυνος, ὁ μέγας ἐχθρὸς, ἦτο ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ ἀλλόφυλος, ὁ βάρβαρος. Καὶ ἔτρεμαν οἱ ἄνθρωποι, δηλαδή ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι εἶχον συνηθίσει νὰ ζοῦν εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, μήπως ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ βάρβαρος (ἔστω καὶ ἐὰν εἶχε κατὰ τύπους ἐνστερνισθῆ, ὅπως ὁ Ἀλάριχος, τὸν Χριστιανισμόν) ἀφανίσῃ τοὺς πνευματικούς, ἠθικούς καὶ κοινωνικούς ὄρους τῆς καλλιεργημένης ζωῆς.

Σήμερον, ὁ μέγας κίνδυνος καὶ ὁ μέγας ἐχθρὸς—ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφανίσῃ τὰ πάντα—δὲν εἶναι ὁ ἄλλος ἄνθρωπος. Δὲν εἶναι τὰ στίφη, τὰ ὅποια πολιορκοῦν τὰς Ἀθήνας, τὴν Ρώμην ἢ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Δὲν εἶναι οἱ βάρβαροι, οἱ ὅποιοι, κατὰ τὸν ποιητὴν, «ἦσαν μιὰ κάποια λύσις». Ὁ μέγας ἐχθρὸς, σήμερον, εἶναι μέσα μας καὶ ὄχι πρὸ τῶν πυλῶν· εἶναι ὁ ἑαυτὸς μας καὶ ὄχι ὁ ἄλλος. Ἐὰν τὸ μέλλον ἔχῃ γίνῃ πηγὴ φόβου, τὸν φόβον αὐτὸν ἐμπνέει κίνδυνος, τοῦ ὁποίου ἡ αἰτία εὐρίσκειται εἰς αὐτὴν τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου.

7

Ἡ διαπίστωσις αὕτη δὲν περιέχει κρίσιν ἠθικὴν. Ὁ μέσος ὄρος τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι, ζῶντες κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐκινδύνευαν ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων, ἦτο—καὶ ἡ κρίσις αὕτη στηρίζεται

ἐπὶ σοβαρῶν ἐνδείξεων — ἠθικῶς χαμηλότερος ἀπὸ τὸν μέσον ὄρον τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ζοῦν σήμερον εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἢ τὴν Εὐρώπην, τὴν Αὐστραλίαν ἢ καὶ τὴν Ἀσίαν. Ἐὰν ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος κινδυνεύῃ ἀπὸ τὸν ἐχθρόν, ὁ ὅποιος ὑπάρχει μέσα του, αὐτὸ δὲν σημαίνει διόλου ὅτι ὁ ἐχθρὸς, δηλαδὴ ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του, εἶναι κακός. Ἀντικειμενικὰ δεδομένα καὶ γεγονότα πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ γίνῃ ἐχθρὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του. Ποία ὁμως εἶναι ἡ κινδυνεύουσα ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποῖα εἶναι τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα τὰ ὅποια πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του ;

8

Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ φιλοσοφία τῶν ἡμερῶν μας ἐστράφη πρὸς τὸ πρόβλημα ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ὀνομάζεται ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ *Karl Jaspers* ἐκάλεσε τὴν φιλοσοφίαν νὰ διερευνήσῃ ἢ μᾶλλον νὰ διαφωτίσῃ τὴν «ὑπόστασιν», εἰς τὰ βάθη τῆς ὁποίας χάνεται κάθε διάκρισις μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, μεταξὺ τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ κόσμου. Μόνον εἰς τὴν ἐποχὴν μας ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ νοῦς, τὸ πνεῦμα, σφαῖρα ἀνεπαρκῆς διὰ νὰ κινηθῇ ἡ φιλοσοφία. Κάποια κρίσιμος ἀμφιβολία, κάποιος ιδιόρρυθμος καὶ ἕως χθὲς ἄγνωστος φόβος ᾤθησε τὸν φιλοσοφοῦντα ἄνθρωπον πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ὑποστάσεως. Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου ἐγένετο πρόβλημα ἀφ' ἧς στιγμῆς ἔπαυσε νὰ εἶναι αὐτονόητος. Καὶ ἔπαυσε νὰ εἶναι αὐτονόητος ἀφ' ἧς στιγμῆς ἤρχισε νὰ κινδυνεύῃ.

Ἡ ἀπελπισία ὡς ἀτομικὸν περιστατικὸν ἔχει, βεβαίως, ἀρχαιοτάτην γενεαλογίαν· συμπίπτει ἢ γένεσις της μὲ αὐτὴν τὴν γένεσιν τῆς συνειδητῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι, ὡς θύματα ἀτομικῶν δοκιμασιῶν, ἤσαν-

θησαν κλονιζομένην τὴν ὑπόστασιν των, ἔπαυσαν νὰ πιστεύουν ἢ νὰ ἐλπίζουν ἢ νὰ ἀγαποῦν, καὶ ἐχάθησαν. Ὅτι, ὅμως, ἕως χυθὲς ἦτο μοῖρα ἀτομική, ἀνάγεται ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἡμερῶν μας—καὶ τὸν δρόμον ἤνοιξε πρὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν ὁ *Sören Kierkegaard*—εἰς πρόβλημα γενικόν, εἰς πρόβλημα συνδεδόμενον μὲ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν γένει. Δὲν θὰ ἔφθανεν ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν σύλληψιν αὐτήν, ἐὰν δὲν τὸ ἀπήτει ἡ ἐποχή.

Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀφηρημένον. Ἐνῶ εἶναι ἀσύλληπτος καὶ ἀπροσδιόριστος ὡς σύνολον καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἀνεξερεύνητον καταγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεὸν («τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν»), ἀποτελεῖ εἰς τὰς συγκεκριμένας φράσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς συνάρτησιν τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν ἐμπειριῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ὁ ἀνθρώπος ἀγαπᾷ καὶ συγχωρεῖ, ἐλπίζει καὶ ἀπελπίζεται, πιστεύει ἢ ἀμφιβάλλει, μάχεται καὶ θυσιάζεται, γίνεται ἥρωας καὶ μάρτυς, ἀποκρύπτει μὲ φόβον ἢ ὁμολογεῖ μὲ συντριβὴν τὸ ἁμάρτημά του, κυριεύεται ἀπὸ αἰσθητικὴν συγκίνησιν πρὸ τοῦ Παρθενῶνος ἢ ἀπὸ ἠθικὸν ρῖγος πρὸ τοῦ Ἐσταυρωμένου, συνδέεται βαθύτατα μὲ ὠρισμένην γῆν καὶ ἀσπάζεται τὸ χῶμα τῆς, παραδίδεται μὲ ἔκστασιν εἰς τὴν μεγάλην ποίησιν ἢ τὴν μουσικὴν ἀποκάλυψιν, καλλιεργεῖ τὴν μόνωσιν ἢ τὴν φιλίαν, ζῆ μὲ ἄλλας λέξεις τὴν ὑπόστασιν του εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς φράσεις καὶ ἐκδηλώσεις, ἀφοῦ ἐπὶ γενεὰς γενεῶν διεμορφώθη κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ εἶναι οἷος εἶναι. Ἐὰν εἰς τὴν ἀφειτηρίαν τοῦ δρόμου του δὲν εἶχον σταθῆ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Μωυσῆς—, ἐὰν ὁ μεσογειακὸς χῶρος δὲν ἐδημιούργει τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἄστεως, τῆς ἀγορᾶς,

τοῦ στίβου, τῆς φιλίας, τῆς ἀκαδημίας, τοῦ φιλοσοφικοῦ περιπάτου, ἀλλὰ καὶ τοῦ προφητικοῦ λόγου ἢ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτειακοῦ ἠθους —, ἐὰν δὲν εἶχε φέρει γαλήνιος ὁ Σωκράτης εἰς τὰ χεῖλη του τὸ κώνειον καὶ δὲν εἶχε σταυρωθῆ ὁ Ἰησοῦς —, ἐὰν οἱ Γερμανικοὶ λαοὶ εἶχον αἰφνιδιαστικῶς καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν κυριεύσει καὶ ἀφανίσει τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν χῶρον καὶ δὲν προητοιμάζετο κατὰ στάδια καὶ βαθμιαίως ἡ σύνθεσις, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὸν νεώτερον Δυτικὸν κόσμον —, ἐὰν τὸ Βυζάντιον, κατὰ τοὺς κρισιμωτέρους αἰῶνας, δὲν ἐφύλαττε μὲ ἀπαράμιλλον ἱστορικὴν καρτερίαν τὰς ἀκρας τοῦ κόσμου αὐτοῦ —, ἐὰν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὸν Βορρῶν δὲν ἀνεπτύσσοντο (ἐπαναληφθέντος, ὑπὸ νέαν μορφήν, τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ φαινομένου) αἱ ἀνεξάρτητοι πόλεις ὡς κέντρα ἰδίας πολιτικῆς, κοινωνικῆς, πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ζωῆς —, ἐὰν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν δὲν μετεβάλλετο ἡ μουσική, παναρχαία τοῦ Ὀρφέως σύντροφος, εἰς πηγὴν αὐτονόμου πνευματικῆς δημιουργίας, χαραχθέντος ὑπὸ τοῦ *Franccesco Landino* καὶ τοῦ *Guillaume de Machaut* τοῦ δρόμου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκλήθησαν νὰ βαδίσουν ὁ *Vivaldi* καὶ ὁ *Bach*, ὁ *Mozart* καὶ ὁ *Beethoven* —, ἐὰν πρὶν ἢ φθῆσῃ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἰς τὸν Ἰνδὸν ποταμόν, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν μεγάλην ἐκείνην στιγμὴν καὶ εἰδικώτερον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, δὲν ἐσημειοῦτο ἡ ἀπαλὴ καὶ ἀθόρυβος διασταύρωσις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς τῆς Δύσεως μὲ τὴν μεγάλην ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν παράδοσιν τῆς Κίνας καὶ τῶν Ἰνδιῶν —, ἐὰν πρῶτοι ἄποικοι εἰς τὸν Νέον Κόσμον καὶ πρωτοπόροι εἰς τὴν σκληρὰν ἐποποιίαν διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς ἀμερικανικῆς Δύσεως δὲν ἦσαν οἱ Πουριτανοὶ μὲ τὴν Βίβλον εἰς τὰς χεῖρας καὶ μὲ τὴν μεγάλην ἠθικὴν ἀντοχὴν των —, ἐὰν δὲν εἶχον σημειωθῆ τὰ βήματα αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα, τὰ ὁποῖα

εἶναι δύσκολον νὰ μνημονευθοῦν καὶ καταμετρηθοῦν, ἢ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦτο ριζικῶς διάφορος, ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ἦτο οἷος εἶναι, δὲν θὰ ἠγάπα ὅπως ἀγαπᾷ, δὲν θὰ ἠτένιζε τὸ ἡλιοβασίλεμα ὅπως τὸ ἀτενίζει, δὲν θὰ διέκρινε τὴν ζωὴν ἀπὸ τὸν θάνατον ἢ δὲν θὰ τὴν συνεδύαζε πρὸς αὐτόν, ὅπως τὴν διακρίνει ἢ τὴν συνδυάζει.

10

Αὕτῃ ἢ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου κινδυνεύει σήμερον. Καὶ ἀπειλεῖται ἀπὸ δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι δροῦν ἀκριβῶς μέσα του. Ὅλιγοὶ συνειδητοποιοῦν τὸ γεγονός, τὸ ὁποῖον σημειοῦται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασιν των· καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερον. Εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς συνειδητοποιήσεως τῶν πάντων—καὶ ἢ συνειδητοποιήσεως αὐτῆ, μὲ τὴν ψυχανάλυσιν τοῦ *Freud*, ἐγένετο αὕτῃ αὕτῃ ἐν ἰδιότυπον ἐπικίνδυνον σύμπλεγμα—τὸ μόνον γεγονός, τὸ ὁποῖον δὲν καθίσταται ἢ καθίσταται δυσκόλως, εἰς τὴν ψυχὴν ἐλαχίστων, συνειδητόν, εἶναι ἀκριβῶς ὁ μέγας κίνδυνος, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖ ἔσθθεν τὴν ὅλην ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα μας ἀρχίζει νὰ γεννᾶται, ὑπονομεύων τὴν ὑπόστασιν μας, θέτων ἐν κινδύνῳ ὁλόκληρον τὸν ἠθικόν, πνευματικὸν καὶ αἰσθητικὸν κόσμον μας, ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ ἀλλόφυλος, ὁ βάρβαρος. Ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος.

11

Εἶπα ἤδη, ὅτι ἀντικειμενικὰ γεγονότα πιέζουν σήμερον ἢ, ἔσθθω, ἤρχισαν νὰ πιέζουν τὸν ἄνθρωπον νὰ γίνῃ ἐχθρὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασιν του. Ποῖα εἶναι τὰ γεγονότα αὐτά;

Πρὶν ἢ ἐπιχειρήσω νὰ ἐπισημάνω τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν,

πρέπει νὰ τονίσω, ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα αὐτά, ὅσονδήποτε βιαία καὶ ἂν εἶναι ἢ σημερινὴ ἐπιβολὴ τῶν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, προέκυψαν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν θέλησιν, τὴν σκέψιν, τὴν ἐφευρετικότητα αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου. Ὅλα τὰ ἀντικειμενικὰ γεγονότα, τὰ ὅποια πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀρνηθῆ τὴν ὑπόστασίν του, συνδέονται μὲ τὴν πρόοδον, ἢ ὅποια ἐπήγασεν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ὡς φορέα καὶ παράγοντα τῆς γνώσεως. Οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας— ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι δεσμεύουν καὶ κατευθύνουν τὰ βήματα τοῦ ἀνθρώπου— ἔχουν, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως, τῆς ὀργανικῆς καὶ τῆς ἀνοργάνου, τοῦτο τὸ χαρακτηριστικὸν καὶ παράδοξον γνώρισμα· πηγάζουν, καθ' ὃ μέτρον δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τοὺς βιολογικοὺς ἢ τοὺς γεωγραφικοὺς ὄρους τῆς ἱστορίας, ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος, βάσει τοῦ προορισμοῦ του, ὁ ὅποιος συνδέεται μὲ τὸ ἀνεξιχνίαστον θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἔχει πνεῦμα τεταγμένον νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ δαμάσῃ τὴν φύσιν. Ἀλλὰ ἡ φύσις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δαμασθῆ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου εἰ μὴ μόνον διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς δυνάμεων. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατόν, μὲ ἄλλας λέξεις, νὰ ἐφεύρῃ τίποτε, τὸ ὅποϊον ἀντίκειται εἰς τὴν φύσιν. Δὲν εἶναι νοητὸν καὶ νὰ γνωρίσῃ ὅ,τι ἀντίκειται εἰς τὴν φύσιν, ἂν καὶ ἡ γνώσις του, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, δὲν ἀποτελεῖ φυσικὸν γεγονός. Πάντως, ἡ γνώσις, ἢ ὅποια ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὰς ἐνεργείας δι' ὧν δαμάζεται ἡ φύσις, εἶναι κατ' ἀρχὴν συνδεδεμένη, καθ' ὃ συνάρτησις τοῦ θείου προορισμοῦ του, μὲ τὴν αὐτονομίαν του, μὲ τὴν ἐλευθερίαν του. Ἀφ' ἧς ὁμως στιγμῆς γνωρίσῃ ἢ ἀνακαλύψῃ ἢ ἐφεύρῃ καὶ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι δέσμιος τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐφευρέσεώς του, εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὸ δημιουργημά του. Τὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸν χῶρον εἰδικῶς τῆς γνώσεως

(δὲν ὁμιλῶ ἐδῶ περὶ τῶν ποιητικῶν δημιουργημάτων) συνιστοῦν ἀντικειμενικὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐπιβάλλονται ἐπὶ τοῦ δημιουργοῦ των, ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς του ζωῆς, ἐπὶ τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρνηθῆ καὶ νὰ ἀκυρώσῃ ὅ,τι ἐγνώρισεν· δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνακαλέσῃ ἢ ἀγνοήσῃ τὰ βήματα, τὰ ὁποῖα, μὲ παράγοντα τὸν νοῦν του, ἐσημειώθησαν εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς γνώσεως καὶ τῆς τεχνικῆς. Δὲν εἶναι μάλιστα δυνατὸν οὔτε κἂν νὰ σταματήσῃ. Εἶναι ἠναγκασμένος νὰ προχωρῆ· καὶ ἡ ἀνάγκη αὕτη, ἂν καὶ συνάρτησις τῆς δημιουργικῆς πρωτοβουλίας του, τῆς πνευματικῆς αὐτονομίας του, εἶναι σχεδὸν ἰσοδύναμος πρὸς φυσικὴν ἀναγκαιότητα.

12

Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἀρκοῦν, νομίζω, διὰ νὰ ἐμπνεύσουν δυσπιστίαν πρὸς τὰς παλαιὰς μονοπλεύρους ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, τὴν ἰδεαλιστικὴν καὶ τὴν ὑλιστικὴν. Τὸ φαινόμενον τῆς ἱστορίας εἶναι πολυσύνθετον καὶ σκοτεινόν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ διαπιστωθῆ κατὰ τρόπον θετικόν, ποῦ σταματᾷ ἡ ἐλευθερία καὶ ἀρχίζει ἡ ἀναγκαιότης ἢ ποῦ αἴρεται ἡ ἀναγκαιότης καὶ ἀρχίζει ἡ ἐλευθερία. Ἄμφω βάλλω πολὺ, ἄλλως τε, ἐὰν ὑπάρχῃ ἐλευθερία ἢ ἀναγκαιότης ὅφ' ἦν ἔννοιαν εἶχον συλληφθῆ αἱ δύο αὗται ἀρχαὶ ἄλλοτε, ἀκόμη καὶ ὑπὸ τοῦ *Kant*. Θεωρῶ, πάντως, βέβαιον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι οὔτε ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἐλεύθερος, οὔτε ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ὑποτεταγμένος εἰς τὴν οἰανδήποτε ἀναγκαιότητα. Δὲν ἀποκλείεται, μάλιστα, νὰ παρεμβαίνῃ εἰς τὴν ζωὴν του, εἰς τὴν ἱστορίαν, ἴσως καὶ εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν, καὶ τρίτος παράγων, πέραν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀναγκαιότητος, ὁ παράγων τοῦ τυχαίου περιστατικοῦ. Ὁ Ἄριστοτέλης, διαφωνῶν πρὸς τὸν Δημόκριτον καὶ θεωρῶν ὅτι

«...ὁ παλαιὸς λόγος... ὁ ἀναιρῶν τὴν τύχην» εἶναι ἀβάσιμος, ἀναπτύσσει («Φυσικῆς ἀκροάσεως Β'») ὁλόκληρον θεωρίαν περὶ τοῦ «ἀορίστου», τὸ ὁποῖον σημειοῦται «κατὰ συμβεβηκός», δηλαδή «ἀπὸ τύχης». Καὶ ὁ *William James*, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ λεγομένου πραγματισμοῦ, ἐρευνῶν εἰδικώτερον τὰ ψυχοφυσικὰ φαινόμενα—τὴν διαδικασίαν, τὴν ὁποῖαν ἀκολουθεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἐπιλέγων, μεταξὺ πολλῶν πιθανοτήτων, τὴν προᾶξιν ἢ διαγωγὴν, ἢ ὁποῖα ἀποκρυσταλλοῦται τελικῶς εἰς πραγματικότητα—καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τύχη παρεμβαίνει ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν πορείαν τῶν γεγονότων. «Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ», ἔλεγεν ὁ Ἡράκλειτος. Γνωρίζομεν περὶ τῆς λειτουργίας της πολὺ ὀλιγώτερα τῶν ὕσων ἐνόμιζον καὶ ἔλεγον ὅτι ἐγνώριζον οἱ ἐρευνηταὶ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ἡ σύγχρονος, μάλιστα, φυσικὴ ἐπιστήμη ἀνεγνώρισεν ὡς ἰσχυρὰν—προᾶγμα, τὸ ὁποῖον θὰ προεκάλει τὸ εἰρωνικὸν μειδίαμα τῶν φυσικῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος—τὴν «ἀρχὴν τῆς ἀβεβαιότητος», τὴν ὁποῖαν συνέλαβεν ὁ *Werner Heisenberg*. Εἰς τὸ ὠραῖον βιβλίον του «Ὁ δρόμος τοῦ σύμπαντος», παρατηρεῖ ὁ *Arthur March*, θεμελιῶν οὕτω τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀπλῶς πιθανοῦ (ἢ καὶ τοῦ τυχαίου) εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει νόμος, ὁ ὁποῖος μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἰς τὸ σύστημα ὠρισμένου ἀτόμου ἢ μετάβασις ἀπὸ μιᾶς καταστάσεως εἰς ἄλλην θὰ σημειωθῇ κατ' ἀνάγκην κατὰ τὴν τάδε στιγμὴν καὶ πρὸς τὴν τάδε κατεύθυνσιν· ὑπάρχει περιθώριον πιθανῶν μεταβάσεων, αἱ ὁποῖαι συλλαμβάνονται μαθηματικῶς ὡς πιθαναί, ἐκείνη δέ, ἢ ὁποῖα σημειοῦται τελικῶς (καὶ καθίσταται οὕτως εἰπεῖν «ἀναγκαία»), ἀντίκειται συχνὰ πρὸς ὅ,τι ὑπαγορεύουν οἱ φυσικοὶ νόμοι, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος ὡς προϋπόθεσιν, θεωροῦνται ἰσχύοντες εἰς

ἀνάλογα φαινόμενα τοῦ μακροκόσμου, εἰς τὴν κίνησιν τῶν πλα-
νητῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν δορυφόρων.

Με μεγάλην, λοιπόν, ἐπιφύλαξιν θὰ διατυπώσω τὰς σκέψεις
μου ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαστικὴν ὑποταγὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰ
ἀντικειμενικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα, προκύψαντα ἀπὸ τὰς γνώσεις
καὶ τὴν ἐφευρετικότητά του, πιέζουν ἤδη τοῦτον νὰ ἀρνηθῇ τὴν
ὑπόστασίν του. Ἐὰν αὕτη ἢ ἀπλῆ φύσις ἐμπνέη ἀμφιβολίας ὡς
πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπολύτου νομοτελείας, ἀμφιβολίας ὀφειλομέ-
νας, ὄχι—ὅπως ἔλεγεν ἄλλοτε ὁ *Henri Poincaré*—εἰς τὸ ὅτι μᾶς
διαφεύγει πολλάκις κάποια μικρὰ αἰτία, ἢ ὁποῖα προσδιορίζει ἐν
τούτοις σημαντικὸν ἀποτέλεσμα, ἀλλ' εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἔμ-
φυτον εἰς τὰ πράγματα ἀρχὴν τῆς ἀβεβαιότητος, δηλαδὴ εἰς τὴν
ἀνεξάρτητον ἀπὸ πάσης αἰτίας πολλαπλότητα τῶν πιθανῶν γεγο-
νότων, ἢ ἱστορία πρέπει νὰ ἐμπνεύσῃ τοῦλάχιστον ἰσοδυνάμους ἀμ-
φιβολίας. Πάντως, εἴτε εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἠναγκασμένος νὰ ὑπο-
κύψῃ εἰς τὴν πίεσιν τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα θὰ
ἐπισημάνω, εἴτε ὄχι, βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ πίεσις αὕτη εἶναι μεγάλη
καὶ καθίσταται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν βιαιοτέρα, θέτουσα ἐν κιν-
δύνῳ τὰ πάντα, δηλαδὴ πᾶν ὅ,τι ἀπειτέλεσεν ἐπὶ μακροτάτους
αἰῶνας τὴν οὐσίαν τῆς ζωῆς μας.

Τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα θὰ ἐπισημάνω, κατὰ τὸ μέγιστον πο-
σοστὸν τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα προεκάλεσαν τὴν ἀντικειμενικὴν
παρουσίαν των, εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὰς κατακτήσεις τοῦ ἀνθρώ-
πινου νοῦ, μὲ τὴν πρόοδον τῶν γνώσεων, μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς
ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς. Ὑπενθυμίζω, λοιπόν, τὴν παρατήρη-

σιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κινδυνεύει νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν πίεσιν καταστάσεων, τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωσις ἀποτελεῖ συνάρτησιν τοῦ θείου προορισμοῦ τοῦ πνεύματός του. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ μέγα δράμα.

15

Τὸ πρῶτον ἀντικειμενικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐπισημάνω, εἶναι ὁ διαρκῶς ἐπιταχυνόμενος ρυθμὸς, μὲ τὸν ὁποῖον αὐξάνει ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς, ρυθμὸς, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ συνάρτησιν τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης γενικῶς καὶ εἰδικώτερον τῆς ἱατρικῆς, τῆς φαρμακολογίας, τῆς χημείας. «Κατὰ τὴν ὥραν αὐτήν» γράφει παραστατικώτατα ὁ *Aldous Huxley* εἰς βιβλίον του ἐκδοθὲν πρό τινων μηνῶν («*Brave New World Revisited*»), «ὁ πληθυσμὸς τοῦ κόσμου αὐξάνει κάθε χρόνο περίπου κατὰ τεσσαράκοντα τρία ἑκατομμύρια. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι κάθε τέσσαρα χρόνια προσθέτουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὸν ἀριθμὸν των ἀριθμὸν ἴσον πρὸς τὸν σημερινὸν πληθυσμὸν τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν καὶ κάθε ὀκτώμισιν χρόνια προσθέτουν ἀριθμὸν ἴσον πρὸς τὸν σημερινὸν πληθυσμὸν τῶν Ἰνδιῶν. Μὲ τὸ μέτρον τῆς αὐξήσεως, τὸ ὁποῖον ἴσχυσεν ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ μέχρι τοῦ θανάτου τῆς βασιλίσσης Ἑλισάβετ τῆς Α', ἐχρειάσθησαν δεκαεὶς αἰῶνες διὰ νὰ διπλασιασθῇ ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς. Μὲ τὸ σημερινὸν μέτρον αὐξήσεως, θὰ διπλασιασθῇ εἰς χρονικὸν διάστημα μικρότερον ἀπὸ τὸ ἥμισυ ἑνὸς αἰῶνος». Βάσει ὑπολογισμῶν, τοὺς ὁποίους υἱοθετεῖ ὁ *Huxley*, κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου, ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας ἔζων μόνον διακόσια πενήκοντα ἑκατομμύρια ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, μόλις ὑπερέβαιναν ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς τὰ πεντακόσια ἑκατομμύρια. Σήμερον ἔχει φθάσει ἡ ὑπερβῆ τὰ δύο δισεκατομμύρια ὀκτακόσια ἑκατομμύρια. Καὶ ἡ θετικὴ πρό-

βλεψις εἶναι, ὅτι ἐντὸς χρονικοῦ διαστήματος μικροτέρου τῶν πενήκοντα ἐτῶν δὲν θὰ διπλασιασθῆ ἀπλῶς, ἀλλὰ θὰ αὐξηθῆ πολὺ περισσότερον, διότι θὰ ἔχη ὁπωσδήποτε μεταβληθῆ (ἐὰν δὲν ἐπέμβουν ἀνασταλτικαὶ δυνάμεις) τὸ σημερινὸν μέτρον αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ.

Δὲν δυνάμεθα ἀκόμη νὰ εἴπωμεν, ἐὰν οἱ φόβοι τοῦ *Robert Thomas Malthus* ἦσαν ἢ δὲν ἦσαν ἀβάσιμοι. Ἡ ἐπιστήμη, βεβαίως, ἀνεκάλυψε — καὶ δὲν παύει νὰ ἀνακαλύπτῃ — τρόπους παραμερισμοῦ τῶν ἀνησυχιῶν τοῦ *Malthus* τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν διατροφήν τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἀποκλείεται, ὅμως, νὰ προκύρῃ ἀργότερον πρόβλημα διατροφῆς, ἐξαντλουμένων τῶν δυνατοτήτων τῆς γῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ τὸν κίνδυνον αὐτὸν θὰ εὔρουν τρόπον οἱ ἄνθρωποι νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν. Ἐὰν καὶ ὅταν κινδυνεύουν νὰ ἀποθάνουν ἐξ ἀσιτίας, θὰ ἀνακαλύψουν, μὲ ἀπαλὰ ἢ καὶ ἄγρια μέσα, ὁδὸν σωτηρίας. Τὸ μέγα πρόβλημα εὐρίσκεται ἄλλοῦ. Πρὶν ἢ κινδυνεύσῃ ἡ ζωὴ των, θὰ κινδυνεύσῃ (καὶ κινδυνεύει ἤδη) ἡ ὑπόστασίς των. Πρὶν ἢ ἐμφανισθῆ ὁ βιολογικὸς κίνδυνος, θὰ ἐμφανισθῆ (καὶ ἐμφανίζεται ἤδη) ὁ ἠθικὸς κίνδυνος. Καὶ ἐνῶ ὁ βιολογικὸς κίνδυνος, ἐὰν καὶ ὅταν τυχὸν ἐκδηλωθῆ, θὰ γίνῃ ἀμέσως αἰσθητὸς καὶ θὰ πράξουν οἱ ἄνθρωποι τὸ πᾶν διὰ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν, ὁ ἠθικὸς κίνδυνος, ὁ ὁποῖος ἐκδηλοῦται ἤδη, δὲν γίνεται ἀντιληπτὸς· οἱ ἄνθρωποι, εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ὁποίων γεννᾶται καὶ ἀνδροῦται ὁ ἐχθρὸς, δὲν αἰσθάνονται κἂν ὅτι κινδυνεύουν.

Οἱ ἄνθρωποι συνωσιζονται ἤδη κατὰ τρόπον ἐπικίνδυνον διὰ τὴν ὑπόστασίν των. Ἐντὸς ὀλίγων δεκαετιῶν θὰ σημειωθῆ εἰς τὰς μεγαλουπόλεις — καὶ κατὰ προέκτασιν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαιθρον, ἐὰν θὰ ἐξακολουθῆ κατ' ἀρχὴν ὑπάρχουσα ἢ ὑπαιθρὸς, ὅπως τὴν γνωρίζομεν — οὐσιώδης μεταβολὴ τῶν ὄρων ζωῆς τῶν

ἀνθρώπων, τῶν ὄρων ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς, ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ζωῆς.

Ἡ ἔντονος ὁμαδοποίησις τῶν ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων, μὲ μηχανικῶς ρυθμιζομένας τὰς πλείστας ἐκδηλώσεις των, θέτει ἐν κινδύνῳ τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς μορφὰς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον του ἢ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν ἑαυτὸν του. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἀπειλοῦνται μὲ καταστροφὴν ἢ ἔστω ριζικὴν ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν των ἀλλοίωσιν αἱ μορφαὶ ζωῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι γνωσταὶ ἀφ' ἐνὸς μὲν ὡς φιλία, ἔρως, οἰκογένεια, συγγενικὸς δεσμός, κοινωνικὴ συναναστροφή, πνευματικὸς δεσμός, κοινότης ἰδεῶν ἢ αἰσθητικῶν ὁρῶν, ἐκκλησία καὶ πολιτεία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς ψυχικῶς ἢ πνευματικῶς γόνιμος μόνωσις, ὡς ρεμβασμός, ὡς θρησκευτικὸς στοχασμός, ὡς ἐσωτερικὸς διάλογος, ὡς ἀτομικὴ δημιουργικὴ ἐπίδοσις, φιλοσοφικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ καλλιτεχνικὴ. Σημειοῦνται ἤδη συμπτώματα διαταραχῆς ἢ ἀπλῆς ἔστω δυσχεράνεως τῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας ἔχουν ἀποκτήσει, μετὰ πολλῶν αἰῶνων δοκιμασίας καὶ ἐμπειρίας, αἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον του ἢ καὶ πρὸς τὸν ἑαυτὸν του. Τὸ ὅτι ἔγιναν οἱ ἀνθρώποι πολλοὶ καὶ θὰ γίνωνται, μὲ συνεχῶς ἐντεινόμενον ρυθμὸν αὐξήσεως, διαρκῶς περισσότεροι, εἶναι γεγονὸς βαρυτάτης σημασίας διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ποσότης εἶναι δυνατὸν νὰ ἀλλοιώσῃ ριζικῶς τὴν ποιότητα.

16

Ἡ στάθμη τῆς ποιότητος—καὶ θὰ ἐπισημάνω τώρα τὸ δεύτερον ἀντικειμενικὸν γεγονὸς, τὸ ὁποῖον πιέζει τὸν ἀνθρώπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του—κατέρχεται διαρκῶς περισσότερον καὶ διὰ τὸν λόγον, ὅτι ὄχι μόνον αὐξάνει συνεχῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ γενικεύεται διαρκῶς περισσότερον ἢ

ἐκπαίδευσις. Μέγα, βεβαίως, ἀγαθὸν εἶναι ἡ παιδεία· καὶ ἔπρεπε νὰ παρασχευθῇ εἰς ὅλους ἡ δυνατότης νὰ μάθουν γράμματα. Ἡ καθολικὴ, ὅμως, ἐκπαίδευσις δὲν προῆλθε μόνον ἀπὸ ἠθικὴν ἐπιταγὴν καὶ δὲν ὑπῆρξεν ἀπλῶς αἴτημα καὶ κατόρθωμα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ εἰδικώτερον τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ καθολικὴ ἐκπαίδευσις χωρὶς τὴν τεχνικὴν πρόοδον, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἄλλως τε καὶ ὄρος ἀναπτύξεως τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας· δὲν θὰ ἦτο εἰδικώτερον δυνατὴ χωρὶς τὴν πρόοδον τῆς τυπογραφίας κατὰ κύριον λόγον, ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτάτων μέσων ἀκουστικῆς καὶ ὀπτικῆς μεταδόσεως γνώσεων, ἐντυπώσεων, ἰδεῶν. Παιδείαν δὲν ἀσκεῖ μόνον διὰ τοῦ σχολείου ἡ πολιτεία, ἡ ὁποία κατ' ἀρχὴν βασιζει ἢ προσπαθεῖ ἢ ἔστω δύναται νὰ βασίση ταύτην ἐπὶ ὀρθῶν κατευθύνσεων· παιδείαν ἀσκεῖ καὶ πᾶν ἐντυπον, καθὼς καὶ τὸ ραδιόφωνον, ἡ κινηματογραφικὴ ταινία, ἡ τηλεόρασις. Ἀφ' ἑνὸς μὲν, λοιπόν, ἡ καθολικὴ παιδεία, ἡ διὰ τοῦ σχολείου παρεχομένη, αὐξάνει διαρκῶς περισσότερον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται μορφωμένοι—πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον καταβιβάζει μοιραίως τὸν μέσον ὅρον τῆς ποιότητος τῶν τεταγμένων νὰ ἔχουν γνώμην ἐπὶ παντὸς θέματος—, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν ἀναριθμητῶν ἐντύπων, θεαμάτων καὶ ἀκροαμάτων ἀσκεῖται ἐν πολλοῖς κακὴ παιδεία ἢ ἔστω παιδεία προκαλοῦσα ὁμοιομορφίαν καὶ ὁμαδοποίησιν τῶν συνειδήσεων καὶ καθιστῶσα περιττὸν τὸν ἀτομικὸν μόχθον, ὃ ὁποῖος καλλιεργεῖ τὴν προσωπικότητα.

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἑνὸς ἔθνους ἢ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος προϋποθέτει ἱεραρχημένην πνευματικὴν κοινωνίαν. Ἡ ἱεράρχησις, ἡ ἀξιολόγησις τῆς παρουσίας καὶ προσφορᾶς ἐκάστου, ἦτο εὐχερὴς εἰς τὴν ἀριθμητικῶς στενὴν πνευματικὴν κοινωνίαν τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων ἢ τῶν πόλεων τῆς Ἀναγεννήσεως ἢ τῶν Παρισίων κατὰ

τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἢ τῆς Βαϊμάρης καὶ τῆς Ἰένας κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Σήμερον κατέστη ἡ ἱεράρχησις αὐτῆ δυσχερής· καὶ αὐριον πιθανὸν νὰ εἶναι ἀδύνατος. Τὸ μέγα ἠθικὸν ἐλάττωμα τῶν στενῶν πνευματικῶν κοινωνιῶν τοῦ παρελθόντος ἦτο τοῦτο : ὅτι ἡ ἀριθμητικὴ στενότης των, παράγων ἀναγκαῖος διὰ τὴν ὑψηλὴν ποιοτικὴν στάθμην καὶ τὴν καλὴν ἱεράρχησιν τῶν μελῶν των, προὔπεθετε τὴν ὑπαρξιν, ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῶν πνευματικῶν κύκλων, μεγάλου πλήθους ἀνθρώπων, προὔπεθετε τὸν ἀποκλεισμόν τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν ζώντων εἰς τὴν αὐτὴν χώραν, τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν ἐθνικὴν κοινωνίαν ἢ λαϊκὴν κοινότητα ἢ εὐρύτεραν γεωγραφικὴν κοινότητα πολιτισμοῦ. Πάντως, τὸ ἠθικὸν τοῦτο ἐλάττωμα ἐξουδετεροῦτο ἐν μέρει ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸν τόνον εἰς τὴν ὅλην ἱστορικὴν παρουσίαν τῆς εὐρύτερας κοινότητος ἔδιδεν ἡ στενὴ πνευματικὴ κοινωνία μὲ τὴν ὑψηλὴν στάθμην της καὶ τὴν ἀριτίαν ἱεράρχησιν.

Ποῖοι δίδουν σήμερον τὸν τόνον καὶ ποῖοι θὰ τὸν δίδουν αὐριον ; Ὅπως τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν πολλοὶ καὶ γίνονται διαρκῶς περισσότεροι, εἶναι μέγα καὶ ἴσως φοβερὸν εἰς συνεπείας, οὕτω καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ κυκλοφοροῦντα βιβλία καὶ γενικῶς ἔντυπα γίνονται διαρκῶς περισσότερα, ἀναρίθμητα, κλονίζει ἐν πολλοῖς ἤδη καὶ εἶναι δυνατὸν εἰς τὸ μέλλον νὰ ἀνατρέψῃ πλήρως τὰς προὔποθέσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ γενικώτερον τῆς καλλιεργημένης ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀναγνώσται πληθύνονται· οἱ συγγραφεῖς καὶ τὰ βιβλία πληθύνονται· ὁ μέσος ὅρος τῆς ποιότητος ἀναγνωστῶν καὶ βιβλίων κατέρχεται διαρκῶς περισσότερο. Ὁ Nietzsche ἔθεσεν εἰς τὰ χεῖλη τοῦ Ζαρατούστρα τὰς ἐξῆς φοβερὰς καὶ δυσσαρέστους εἰς τὴν ἀκοὴν λέξεις : « Ἄλλα ἑκατὸ χρόνια ἀναγνωστῶν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἴδιο θὰ βρωμίσῃ ». Εἰ-

κοσι τρία περίπου ἔτη μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν στιγμὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ συμπληρωθῶν τὰ ἑκατὸν αὐτὰ χρόνια!

17

Τὸ τρίτον ἀντικειμενικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ὡς κρίσιμον διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν ζωὴν του καὶ γενικώτερον εἰς τὴν ἱστορίαν.

Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐφεῦρε μέσα συγκοινωνίας καὶ τηλεπικοινωνίας, ὡς καὶ πολεμικῆς τηλενεργείας, τὰ ὁποῖα πρὸ πενήκοντα ἀκόμη ἐτῶν θὰ ἐφαίνοντο ἀπίστευτα. Ἐντὸς ἐλαχίστων ὥρῶν καλύπτει ὁ μετακινούμενος ἄνθρωπος ἀπόστασιν χιλιάδων μιλίων, αἱ δὲ τηλεπικοινωνίαι ἔφθασαν εἰς τὸν πρακτικὸν ἐκμηδενισμόν πάσης ἐπὶ τῆς γῆς ἀποστάσεως.

Δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη, ποίαν ἐπίδρασιν θὰ ἀσκήσουν αἱ μεγάλαι ταχύτητες εἰς τὸν ὄργανισμόν τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸ νευρικὸν του σύστημα, εἰς τὴν ψυχοβιολογικὴν σύστασίν του. Πρέπει νὰ ἔλθουν καὶ νὰ παρέλθουν πολλαὶ γενεαὶ διὰ νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωσις τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς. Δὲν θὰ σταθῶ, λοιπόν, εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο· εἶναι πρόωρος ἡ ἀντιμετώπισίς του. Δὲν ἀποκλείεται, ἄλλως τε, νὰ προσαρμοσθῆ ὁ ἀνθρώπινος ὄργανισμός, χωρὶς μεγάλας διαταραχὰς καὶ βλάβας, εἰς τὸ μηχανικὸν φαινόμενον τῆς μεγάλης ταχύτητος. Τὸ κρισιμώτερον, ὅμως, πρόβλημα εἶναι ἄλλο. Ἡ εἰσβολὴ εἰς τὴν ζωὴν μας τῆς μεγάλης ταχύτητος, προκληθεῖσα ὑπὸ τῶν μέσων συγκοινωνίας καὶ τηλεπικοινωνίας, μετέβαλεν ἤδη καὶ θὰ μεταβάλλῃ ἀκόμη περισσότερο τὸν «ἱστορικὸν χρόνον», τὸν ρυθμὸν—τὸ *tempo*—τῆς ἱστορίας· ἄρα καὶ τῆς συνειδητέσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἱστορικὸς χρόνος εἶναι συνάρτησις τῆς ταχύτητος, μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῶν, νὰ γνωστοποιηθῶν καὶ νὰ ἐκτελεσθῶν, ἐντὸς ὠρισμένου χώρου, αἱ ἱστορικαὶ πράξεις. Ὅταν, διὰ τὴν ἐκτέλεσιν μιᾶς ἱστορικῆς ἀποφάσεως, ἐχρειάζετο ἢ ἐπὶ μῆνας μετακίνησις τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Ξέρξου ἢ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Ἀννίβα ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ Βοναπάρτου ἀπὸ χώρας εἰς χώραν, ἡ ἱστορία—καὶ μὲ τὴν ὄθησιν ἀκόμη δυναμικῶν πρωταγωνιστῶν—ἐξειλίσσετο βραδέως. Καὶ αὕτη ἡ μεταβάσις μιᾶς ἐντολῆς ἢ πληροφορίας ἐπέβαλλεν εἰς τὸν ἱστορικὸν χρόνον, δηλαδὴ εἰς τὸν χρόνον τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, βραδύτητα. Αἱ ὥραι τῆς ἀναμονῆς ἢ προετοιμασίας ἢ προκαταρκτικῆς ἐξελίξεως τῶν γεγονότων ἦσαν εἰς τὴν ἱστορίαν, ἕως χυδῆς, πολὺ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ὥρας καθ' ἃς προσελάμβανον τὰ γεγονότα τὴν τελειωτικὴν μορφήν των. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἡ ἱστορία ἦτο ἀραιά· ἡ μεταβολὴ ἢ ἡ διαμόρφωσις οἰωνδήποτε καταστάσεων (ἐθνολογικῶν, πολιτικῶν, οἰκονομικῶν, πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν) ἀπῆται μεγάλα διαστήματα χρόνου, δεκαετίας ἢ καὶ αἰῶνας. Πεντακόσια ἢ καὶ χίλια ἔτη ἐχρειάζοντο διὰ νὰ διαμορφωθῆ, νὰ ἀναπτυχθῆ, νὰ κλονισθῆ καὶ νὰ πέσῃ μία αὐτοκρατορία. Αἱ μορφαὶ τοῦ λόγου καὶ αἱ ἐπικρατοῦσαι ἰδέαι διετηροῦντο ἐπὶ αἰῶνας, μετεβάλλοντο καὶ ἐξειλίσσοντο βραδύτατα. Ἀπητοῦντο πολλάκις διακόσια καὶ τριακόσια χρόνια διὰ νὰ συμπληρωθῆ ἢ ἀνέγερσις ἐνὸς καθεδρικοῦ ναοῦ. Καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπερίμεναν, παρηκολούθουν μὲ ὑπομονήν, ἐθαύμαζον. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καὶ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, αἱ σημαντικαὶ χρονολογίαι, αἱ συνδεόμεναι μὲ σταθμοὺς τῆς ἱστορίας, ἦσαν σχετικῶς ὀλίγαι· εἰς ἐκάστην ἑκατονταετίαν τοῦ παρελθόντος ἀντιστοιχοῦν πέντε ἢ δέκα ἢ ἑκατὸν ἀξιομνημόνευτα συμβάντα. Ἡ ἱστορικὴ μνήμη εἶχε τὴν ἄρεσιν νὰ

τὰ συλλέγη καὶ νὰ τὰ ἐπεξεργάζεται καὶ αἱ χρονικαὶ ἀποστάσεις ἀπὸ τοῦ ἐνὸς σταθμοῦ τῆς ἱστορίας εἰς τὸν ἄλλον ἐπέτρεπον τὴν δημιουργίαν ἱστορικῶν παραδόσεων καὶ ἱστορικῆς συνειδήσεως.

Ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν ἱστορίαν ἀνατρέπει τὰς προϋποθέσεις ἐκείνας τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως καί, γενικώτερον, τῆς ὑπόστασεως τοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι ἴσχυον ἕως χθές. Ὁ ἱστορικὸς χρόνος ἐγένετο τόσο ταχύς, ὥστε τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας, μὲ μέτρον τὸν ἡλιακὸν χρόνον τῆς γῆς, προσέλαβε πυκνότητα καταπληκτικὴν. Εἶναι ἀδύνατον, βεβαίως, νὰ εἴπωμεν, πρὸς τίνα ἀριθμὸν δεκαετιῶν ἢ καὶ ἑκατονταετιῶν τοῦ παρελθόντος ἰσοδυναμεῖ ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς πυκνότητος, ἡ δεκαετία, τὴν ὁποίαν διανύομεν. Ἡ σύγκρισις ἀποκλείεται, διότι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν μας εἶναι κατὰ μέγα μέρος ποιοτικῶς διάφορα ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος. Ἡ πλήρης πλέον ἐνότης τοῦ παγκοσμίου ἱστορικοῦ χώρου ἀφ' ἐνός, καὶ ἡ ἐν πολλοῖς ἐπισημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ φύσις τῶν κινήτρων καὶ παραγόντων τῆς ἱστορίας ἀφ' ἑτέρου — δύο βαρυσήμαντα δεδομένα τὰ ὁποῖα ἐπισημαίνω ἐπίσης ὡς κρίσιμα διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου — μετέβαλον οὐσιωδῶς καὶ θὰ ἀλλοιώσουν εἰς τὸ μέλλον ἀκόμη περισσότερον τὴν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Χωρὶς, λοιπόν, νὰ ἀποτολμήσωμεν συγκρίσεις ἀνομοίων πραγμάτων, πρέπει νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας κατέστη σήμερον ἐξόχως πυκνόν. Τὸ ἀντικειμενικὸν αὐτὸ γεγονός — δηλαδή ἡ μεγάλη ταχύτης, μὲ τὴν ὁποίαν σημειοῦνται τὰ ἱστορικὰ συμβάντα — πιέζει τὸν ἀνθρώπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασιν του, τὴν θεμελιωμένην ἐπὶ μακρῶν παραδόσεων. Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου, προῖον ἐμπειριῶν, αἱ ὁποῖαι ὠρίμαζον εἰς μεγάλα διαστήματα χρόνου, καλύπτοντα πολλὰς γενεάς, ἐκτίθεται, μὲ

τὴν εἰσβολὴν τῆς μεγάλης ταύτητος εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς κρίσιν βαρυτάτην.

18

Τὴν κατάστασιν αὐτὴν ἐπιδεινώνει τὸ ἄλλο γεγονός, τὸ ὁποῖον ἐπεσήμανα πρὸ ὀλίγου καὶ τὸ ὁποῖον, ὅπως εἶπα, μεταβάλλει ἐν πολλοῖς καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν συμβάντων. Ἡ φύσις τῶν κινήτρων καὶ παραγόντων τῆς ἱστορίας ἦτο ἄλλοτε κυρίως ἠθική, δηλαδή συνυφασμένη μετὰ τὴν βούλησιν τῶν ἀνθρώπων, ἀδιάφορον εἰς τὴν βούλησιν αὐτή, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ εἰς βαθμὸν ἄλλοτε μεγαλύτερον καὶ ἄλλοτε μικρότερον, ἦτο ἐξηρητημένη ἀπὸ ὄρους γεωγραφικούς, βιολογικούς, οικονομικούς ἢ καὶ ἄλλους. Κινήτρα καὶ παράγοντες τῆς ἱστορίας ἦσαν ἄλλοτε αἱ ἐντολαὶ τοῦ Μωϋσέως, οἱ λόγοι τῶν προφητῶν, τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνος, ἡ ἰδέα τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἡ μορφή καὶ ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτους, ἡ ἥρωικὴ νεανικὴ ψυχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ διέλευσις τοῦ Βούδδα ἀπὸ τὸν κόσμον, ἡ Δωδεκάδελτος καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς βασιθεῖσα παιδεία τῶν Ῥωμαίων, τὸ σταϊκὸν ἦθος Κάτωνος τοῦ νεωτέρου καὶ ἄλλων πολιτῶν τῆς Ῥώμης, ὁ βίος, ἡ διδασκαλία καὶ ἡ σταύρωσις τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Χριστιανισμὸς ὡς βίωμα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ πρωτοβουλία τοῦ Μωάμεθ καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ κινήσεις τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου, ἡ πίστις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν Θεομήτορα καὶ ἡ ἀκριτικὴ νοοτροπία τῶν, τὸ παράδειγμα καὶ ἡ ἔμπρακτος ἀγιωσύνη τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης, ἡ στροφή τῶν Ἰταλῶν εἰς τὸ κλασσικὸν ἰδεῶδες, ἡ ἀκαμψία καὶ τὸ πείσμα τοῦ Λουθηρου, ἡ αὐτοπειθαρχία τοῦ Ἰγνατίου Λογιόλα, ἡ ἀνησυχία τῶν πνευμάτων εἰς τὴν Γαλλίαν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἡ ἱστορικὴ πρωτοβουλία τοῦ Ναπολέοντος, ἡ ἰδέα τῶν ἐθνοτήτων καὶ ὁ Ῥωμαν-